

Е.И. Исбаева¹ Б. Х. Давлетьярова²

¹*т.ғ.к. доцент Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан*

²*т.ғ.к. доцент Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан*

ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ БИЛЕР ИНСТИТУТЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МҰРАСЫ: ЖАРҒЫЛЫҚ ЖӘНЕ ҚАҒИДАЛЫҚ БИЛІК ШЕШІМДЕРІ

Аңдатпа

Егемендік алғаннан кейін қоғамымыздың рухани өркендеуінде бірқатар оңды өзгерістер болды. Бұл өзгеріс осы уақытқа дейін отандық тарих сахнасынан өшірілген немесе жоғалтып ала жаздаған асыл мұраларымызбен қайта қауышуға мүмкіндік берді. Ұлттық тарихымыздағы асыл қазыналарымызды қайта жандандырдық деуге болады. Рухани өркендеуіміздегі келесі оңды өзгерістердің бірі халықтың тұтастай ойлау жүйесінің жаңғыруы. Соның нәтижесінде қазақ халқы өзінің ұлттық тарихына, еліміздің өткен өмірінде басты орын алған алып тұлғалардың өмірі мен қызметіне жаңаша көзқараспен қарай бастады. Сондай жаңаша көзқараспен ғылыми талдаудан қазақтың “билер институты” да өтіп, өзінің шынайы бағасын алуда. **Қазақ тарихында бидің алатын орны ерекше, сондықтан, билер институты жалпы мемлекеттің саяси және мәдени өмірінде әрқашан маңызды рөл атқарады.** Ұсынылып отырған мақалада қазақ тарихындағы билер институтының құқықтық мұрасы баяндалған.

Кілт сөздер: би, би институты, ұлттық тарих, ұлттық құқық, қазақ халқы, ұлттық жүйе.

Isibaeva E.¹ Davletyrova B.²

¹ *associate professor, Aktjubinskij regional university the name of K.Жубанова,
Kazakhstan, Aktobe,*

² *associate professor, Aktjubinskij regional university the name of K. Жубанова,
Kazakhstan, Aktobe*

LEGAL LEGACY OF THE BII INSTITUTE IN KAZAKH HISTORY: STATUTORY AND FUNDAMENTAL DECISIONS OF THE GOVERNMENT

Abstract

After gaining sovereignty, a number of positive changes have taken place in the spiritual development of our society. This change has so far allowed us to recreate our noble heritage, which was removed or lost from the scene of national history. We can say that our treasures were revived in the national history. One of the next positive changes in spiritual development is the modernization of the system of thinking of the people. As a result, the Kazakh people took a new look at their national history, the life and activities of those who held a special place in the life of our country. With this new view of scientific analysis, the Kazakh "Biy Institute" also passes and gets its real assessment. Dance occupies a special place in the Kazakh history, so the Institute of dance always plays an important role in the political and cultural life of the state as a whole. This article describes the legal legacy of the BII Institute in the Kazakh history.

Keywords: bi, dance Institute, national history, national law, Kazakh people, national system.

Исбаева Е.¹ Давлетьярова Б.²

¹*к.и.н. доц, Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова*

ПРАВОВОЕ НАСЛЕДИЕ ИНСТИТУТА БИЕВ В ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА: УСТАВНЫЕ И НОРМАТИВНЫЕ РЕШЕНИЯ ВЛАСТИ

Аннотация

После обретения суверенитета в духовном развитии нашего общества произошли позитивные изменения. Эти изменения позволили воссоздать наше благородное наследие, которое было утеряно и почти исчезло со сцены отечественной истории. Можно сказать, что были возрождены сокровища национальной истории. Одним из следующих позитивных изменений в духовном развитии является модернизация системы мышления народа. В результате этого казахский народ по-новому взглянул на свою национальную историю, жизнь и деятельность тех, кто занимал особое место в жизни нашей страны. С таким новым подходом был произведен научный анализ казахского "института биев", позволивший дать реальную оценку этому институту. В казахской истории бии занимают особое место, поэтому институт биев всегда играет важную роль в политической и культурной жизни государства в целом. В предлагаемой статье изложено правовое наследие института биев в казахской истории.

Ключевые слова: би, институт биев, национальная история, национальное право, казахский народ, национальная система.

Қазақ қоғамында билер елдің ішкі және сыртқы істеріне қатыса отырып, хан және сұлтандармен тізе қоса отырып, елді басқаруда маңызды мәселелерді кең көлемде шешіп отырған. Осы қоғамдық қатынастардың ішінде билер көп жағдайда құқықтық қатынастарда өз басымдылығын көрсетіп отырды. Ол жөнінде белгілі заңгер ғалым Т.М.Культелеев: "...специальным органом разбиравшим уголовные и гражданские дела всех основных категорий, был так называемый суд биев", - десе [1, 62], сол сияқты бір топ заңгер зерттеушілер осы пікірді қолдай келе: "...суд биев являлся основной судебной властью", - деген тұжырым айтады. Әрине, билердің құқықтық қатынастарда маңызды рөл атқаруы кездейсоқ жағдай емес еді, өйткені "билердің басқаруы өмірдің күнделікті тіршіліктің қажеттілігінен туындаған, қазақтың ұлттық табиғатына сай келген құбылыс еді". Билер тек қана халықтың салт - дәстүрі мен әдет - ғұрып құқығын және сот ісін жақсы меңгеруімен қатар, олар (билер) халықтың қайнаған ортасынан шығып, оның мұн-мұқтажын, талап - тілегін жақсы білген. Бұл жөнінде академик С.Зиманов билердің қоғамдағы орнын хандықтың басындағы хан мен сұлтандармен салыстыра келе, мынандай пікір білдіреді: "...следует напомнить еще об одной особенности общественного положения биев. Они не находились вне казахских родов, как султаны. Они выросли из недр общины, являлись их членами и более близко стояли к населению, чем султаны"[2, 64]. Осылай халықтың ортасынан шығып, билік алған билер қоғамдық қатынастардағы құн дауы, жесір дауы, жер-су дауы, көш-қоныс дауы, мүлік дауы, неке мен отбасы дауы, ар-намыс дауы және тағы басқа да сол сияқты дауларға қатынасып, алдына келген дау-дамайды қандай қиын болса да сабырлықпен, көптің қатысуымен, елдегі игі жақсылармен біріге отырып, өздерінің әділ шешімдерін шығарып отырған. Енді, қазақ қоғамында болып тұратын даулы мәселелерді билер соты қалай шешкеніне және сот процесінің қалай өткеніне тоқтала кетейік. Өйткені, осы мәселелерді шешу арқылы ғана, біз билердің құқықтық және әдет-ғұрыптық нормаларды түзудегі қызметін толығымен керсете аламыз.

Қазақ қоғамында негізінде істің қаралуы екі сатыға бөлінген: біріншісі, екі дауласқан жақ билердің істі қарауына дейін, өзара келісіп дауды шешуге қимыл - әрекет жасайды. Әдеттік құқықта оны "Бітім", "Береке", "Салауат" деп атаған. Ал екінші сатысы "Жүгініс" деп аталған. Қазақ халқының әдет-ғұрып құқығын зерттеуде белгілі өзіндік із қалдырған белгілі заңгер ғалым С.Өзбекұлы бұл институттарды былай түсіндіреді:

"Бітім" - екі жақтың өзара келісімі арқылы, сөз жүзінде даудың аяқталуы. Бітімнен кейін билерге істі қарауына құқық берілмейді. Себебі бітімді, өзара келісімді бір жақты бұзу сөзде, сертте тұрмау - жалпы ар - ожданнан жоктығының белгісі.

"Береке" - айырбас немесе сатып алу туралы сөз жүзінде шарт жасау. Өзіндік мүдделерін қанағаттандыру. Жалпы қазақтың әдеттік құқығында "береке" институты барлық келісім, шарттардың негізі болған.

“Салауат” - немесе кешірім - дауласқан екі жақтың бір - біріне талап қоюдан бас тартуы, яғни кешірім беруі. Кешірім жасау ауыл, ел, ру ақсақалдарының қатысуымен өтетін болған. Негізінен “...салауат, яғни, уақыт мәртебесіне беріп, ұмытуға салу және соның негізінде дауларды бітіру. Салауатпен біткендер болашақта қайта дау көтеруге, айып сұрауға хұқы жоқ болған”.

“Жүгініс” - яғни рулар арасында болған даулар мен қақтығыс-тарды билердің алқалық құраммен қарауы. Негізінде бұл институт қауымдық демократияның бір нышаны ретінде танылады және оның тәртібі бойынша екі жақтың келісімімен, дауға ешқандай қатысы жоқ өзінің әділеттілігімен ел көзіне түскен, ақыл - парасаты жоғары, яғни “ала жіпті аттамаған” “ара би” сайланады. Ол істің барлық мән - жайын алқалық құрамындағы билерге баяндайды, екі жақты бітімге келуге шақырады. Бітім болмаған жағдайларда билер ұсынылған барлық дәлелдерді таразыға сала отырып, өздерінің билігін айтады. Даудың соңы “ала жіп” кесу рәсімімен аяқталады. Дәстүрлі қазақ қоғамында сот процесі басталу үшін айыптаушы немесе жәбірленуші өзі таңдаған биге барып, өзінің дауын айтып шағымданса жеткілікті болды. Билер соты дауды қарағанда олардың бірінші мақсаты бітімге қол жеткізу еді. Яғни, дауласқан, араздасқан жақтарды жұрт алдында келістіріп, бітімдестіру. “Дау мұраты-бітім”, - дейді қазақ. Бұл көшпелі қазақ қоғамындағы сот процесінің негізінде жатқан басты принциптің бірі және оның айшықты да әсем көмкерілген нұсқасы еді. Сот процесінде қай-қай би де төреші бола алды, ол үшін биге зәбір көрген адам белгілі бір адам үстінен өзіне қандай-да бір шығын келтіргендігі турасында шағымданса жеткілікті еді. Арызданушы адам ұзақ уақыт өткендігіне қарамастан қандай да бір әрекеттің өзіне залал тигізгені үшін шағымдана алады. Мұндай жағдайда арызданушының құқығы қандай да бір белгіленген уақыт аралығымен шектел-меді. Ол жөнінде Н.Маковецкий мынандай пікір білдіреді: “...строго определенного понятия о давности, как об институте гражданского права киргизы не имеют всякое право, нарушенное хотя бы в незапамятные времена, может быть восстановлено, если только есть ясное доказательства его”, - деген сөздері жоғарыда көрсетіп кеткен ойымызды дәлелдей түседі. Алайда, билер туралы мағлұматтарды және де билердің билік шешімдерін саралап қарай отырып, өткен заманда дауды қарауда елу жылға дейін уақыт мерзімі болғанын байқауға болады. Мұны халық аузында жүрген “Елу жылда ел жаңа, жүз жылда қазан” деген нақыл сөзіне қарап та айтуға болады. Осыны ескерген билер ұзақ уақыт өткен дауға “ескі дау” деп қарап, негізінен ондай даулар алдына келген жағдайда екі дауласушы жақты келісімге келтіру арқылы немесе жоғарыда келтіріп кеткен бітім және салауат сияқты институттармен істерін бітіріп отырған. Айыптаушы жаққа би таңдауда қандай да бір шектеу қойылмаған. Ол өзі танытын, сенетін, білетін биге немесе мүлдем таныс емес биге барып, өзінің дауын айтып шағымдануға ерікті. Бірақ та жауап беруші жақ айыптаушы таңдаған бидің әділеттігіне күмән білдіруге себептері болса, онда биді ауыстыруға құқылары болған. Осыған байланысты, билер дауласқан екі жақтың адамдарының өз қалаулары бойынша сайланды. Егер би тек бір жақтың қалауымен таңдалынса, шығарған билік әділетсіз деп танылып, іс қайта қарала-ды. Мұндай екі жақпен бірігіп отырып би таңдаудың құндылығы, жеңілген жақ қанша өз мүддесіне қарама-қайшы келетін билікті естісе де, әділеттігіне күмәні жоқ, себебі өз қалауымен сол биге билік айтуға құқық берді. Ал егер де айыптаушы таңдаған бидің әділеттігіне жауап беруші де сенім білдірсе, онда би таңдау осымен аяқталып, сот процесі басталып кететін. Егер дауласушы екі жақ бір-біріне рулық байланысы болмаса, ондай жағдайда би екі жаққа да жақын болмауы керек. Егер олай болмаған жағдайда екі жақтың біреуі оны (биді) дауда әділ шешім айтпайды деген күмәнмен істен аластатуы мүмкін. Мұндай жағдайда дауласушы жақтың бір жағы болып қатысып отырған руласы үшін би сот ісіне тек қана қорғаушы ретінде ғана қатыса алды. Дауда дауласу-шы жақтар бірдей билер тобын шығарып отырды. Осы шыққан билер бірігіп отырып өз араларынан немесе көп жағдайда сырттан өздеріне дауды шешуде төбе билікті айтатын төбе биді белгілеген және екі жақ та оны (төбе биді) сыйлауға және оның дау бойынша шығарған билік шешіміне тоқтауға, ол шешімді өз жағынан орындауға келіскен. Билер сотындағы сот процесінің бір ерекшелігі оның жариялы-ғы мен ашықтығы. Қандай да дау болмасын, билер оны қараған кезде жариялықты және сот ісінің ашық болуын қамтамасыз етіп отырды. Бұл жөнінде қазақ әдет-ғұрып құқығын және билер сотын ертеректе зерттеген ғалымдар сот процесінің ашық және жариялылық түрде жүргізілетінін атап айтты [3,73]. Солардың бірі И.Козлов өз жазбаларында: “...киргизский суд-гласный, публичный, совестный и мировой. Гласность суда обуславливается его публичностью” - десе, ал Л.А.Словоохотов “Народное судопроизводство киргиз гласно, публично, непродолжительно. Долгими годами своей жизни народ выработал своеобразную, но вполне ему понятную структуру судебных процессов. Обойдя столь вредный для правосудия бюрократические элементы и создал состязательный процесс народно - семейного характера”, -

деді [4,71]. Айтылған ойларды белгілі заңгер ғалым С.Өзбекұлы әрі қарай дамыта келе, мынадай пікір айтады: “... решения казахских биев принимались открыто, гласно, и суд совершался прилюдно. Поэтому все моменты процесса проходили перед глазами участников и свидетелей. Запрещалось рассматривать дела в закрытом совещании”. Сот процесінің жариялылық және ашық түрде жүргізілуі ертеден келе жатқан дәстүр болып табылды. Сондықтан, да қазақтың әдет-ғұрып құқығында жабық сот процесі /мәжілісі/ деген ұғым мүлде болмаған. Сот процесінің ашық та, жариялылық түрде жүргізілуі, сот процесіне екі дауласушы жақтың өкілдерінің қатысуы және де сот шешімінің дұрыстығын халықпенен талқыға салуы, бұл билер сотындағы сот процесінің әділетті өтуіне үлкен септігін тигізіп отырды. Сол себепті де, белгілі бір дауды шешуге екі дауласушы жақпен төреші болып танылған бидің өзі де сот процесіне басқа да билерді немесе ел ішіндегі игі жақсыларды шақыртып, қатыстыртып отырды. Олар дауда шешім шығармаса да өздерінің қатысуымен шығарылған билік шешімнің әділеттілігін және заңдылығын қамтамасыз етіп отырды. Билердің дауды қарағандағы тағы бір ерекшелігі бұл дау-жанжалдарды шешкенде қара сөздің, тілдің көмегімен шешуі. Мұның өзін белгілі заңгер, академик С.Зиманов: “...разрешения споров и конфликтных ситуаций, судебное разбирательство непременно предполагали состязание в красноречии. Нередко правым и в почете оказывался тот, кто был более красноречив. Вот почему, как правило, представлять интересы аульной общины и рода призывались не только влиятельные люди, но и рядовые кочевники, владеющие словом”,-десе [5, 11], ал З.Кенжалиев: “Қазақ қоғамындағы сот процесі халықтың ауызша сөйлеу мәдениетінің деңгейін, соның талап -тілегін ескеріп отыруға мәжбүр еді” дей келе, “сот процесіне қатысуға тек сөз өнерін жетік меңгерген кісі ғана жіберілетін”,-деген сөздері айтқан ойларымызды нақтылай түседі. Демек, сот процесіндегі сөз сайысы билерге ғана тән болған, сонысымен, билер қарама-қарсы жақтың құқық, заң саласындағы біліктілігін сыннан өткізген. Міне, осындай сайыстан жеңген жақ дауда да өз басымдылығын көрсеткен. Сот процесі басталғанда тараптар бидің алдында даудың қалай басталғанын және қалай болғандығы жөнінде өз ойын ортаға салады. Мұнда әрбір дауласушы жақ сот саласындағы белді қағида болып саналатын “жасына қарай отырып, жағына қарай сөйлеу” деген принципке сүйеніп отырды. Бұл принцип сот процесіндегі пікірталастың, сөз жарысының шектелмеуіне, оның мейлінше еркін және жан-жақты болуына дауласушылардың өз мүдделерін қорғау барысында бар мүмкіндікті пайдалануға бағытталған еді. Мұның себебі де түсінікті еді. Өйткені би даулы мәселені шешкенде, шындықты табуға, екі жақты бітімге келтіруге тырысады. Осыған байланысты сот процесінде бидің осы бір мақсатына жетуіне қандай да болмасын тосқауыл болмауы керек. Дауда бірінші сөз шағымданушы жаққа беріледі, ал одан кейін би жауап беруші жаққа сөз береді, ал ол өз кезегінде өзіне қарсы айтылған айыптаулардың әділеттігіне толықтай немесе жартылай мойындаса және келтірген залалдың орнын толтыруға дайын екендігін айтса, би бірден екі жақты келісімге келтіріп бітім жасауға кірісіп кеткен. Ал егерде жауап беруші жақ айыптауларды негізсіз десе, онда сот процесі істі қараудың келесі сатысына көшті. Мұндай жағдайда айыптаушы жақта та, жауап беруші жақта та, өз куәлерін келтірген, егер ондайлар болса. Куәлер өздерінің сөздерімен белгілі-бір жақтың сөздерін мойындап немесе теріске шығарып отырды. Куәлер өздерінің көргенін, білгенін және естігенін сот алдында ашық та анық, тіке де тура, ешкімнен қаймықпай айтуға ерікті әрі міндетті болды. Негізі, билер куә болуға барлық адамды жібере бермейтін. Куә бола алмайтындар қатарына әйелдер, жасы он беске толмағандар, ақыл есі толық емес адамдар және осыған дейін өтірік куә бергені үшін ұсталғандар, төлеңгіттер мен құлдар, сонымен қатар баласы-әкесі үшін, немересі-атасы үшін яғни жақын туысқан адамдар сотта куә бола алмады. Ал көрсетілгендерден басқа адамдар сотта куә бола алды. Бірақ дауласушы жақтардың егер оған себептері болса, куәлерді қаралып жатқан даудан аластатуға құқылары болды. Мұндай себептерге мыналар жатты: куәге пара беру, туысқандық, айыптаушымен немесе жауап берушімен достығы немесе қастығы. Дәл осындай себептермен биді де дауды шешуден аластатуы мүмкін, бірақ та егер мұндай айыптаулар дәлелденбеген жағдайда айыптаушы жақ жазаға тартылды. Кей жағдайда, егер оған екі дауласушы жақ келіссе, куә болуға айыптаушы немесе жауап беруші жақтың руласы да бола алады. Егер куәлерді келтіру арқылы істі шешу олардың жоқтығынан мүмкін болмаған жағдайда дауды елге беделді, танымал адамдардан ант алумен бітірген. Әдетте билермен “ант алып, ант беруді көпшілік жағдайларда: ер құны, жесір құны, ұрлық, жер дауы сияқты күрделі дау-жанжалдарда қолданылатын дәстүрлі заң” болған. Егер де құныкер жағы адамның өлімін біреуден көріп құн талап етіп, сарапшылардың төрелігіне түскен кезде, жауапкер жағы мойындамай, ол да тиісті дәлелдерімен өзін ақтайтын болса, төреші би құн талап еткен жаққа талап еткен құнын алып беруге билік шығара алмайды, осыған байланысты төреші би жауапкерден “ант” алуға шешім

шығарады. Дауда билермен анттың екі түрі қолданылған. Біріншісі, жауап беруші адам қабылдайтын “ақтайтын” ант, ал екіншісі, шағымданушы жақтан қабылданатын ант “айыптаушы” немесе “теңдік” деп аталды. Бұлардың ішіндегі біріншісі билермен көп қолданылған. Өйткені, билер кішігірім дауларда егер қылмысын дәлелдейтін нақты айғақтар болмаған жағдайда жауап берушіден ант алу арқылы дауды бітіріп отырған. Ерте дәуірдегі қазақ қоғамында ант қабылдау деген сөз өзіне үлкен жауапкершілік алды дегенмен бірдей болды. Сол себептен де ант қабылдауға белгіленген адамның өзі әртүрлі сылтаулармен ант беруден жалтарған. Осыдан да болар, билер сотын зерттеген көптеген зерттеушілер ерте заманда қазақ қоғамында жалған анттардың бірен-сараны болмаса, мүлдем кездеспеді деген пікірлер айтты [6, 91]. Негізінен, дауда ант қабылдау дауды шешуде барлық басқа мүмкіндіктер қолданып болғаннан кейін ғана белгіленді. Мұндай жағдайда би жауап берушіге оның кінәсіз екендігін дәлелдейтін ант қабылдау-ды талап етті. Ант қабылдау үшін жауапкер жақтан бірнеше кісі шыққан. Ант қабылдайтын адамға деген талаптар куәлерге қойыла-тын талаптармен бірдей болды. Сонымен қатар, ант қабылдайтын адамды қарсы жақ өзі таңдайтын. Бірақ та осы таңдаған адамы жауапкермен араздықта болмау керектігін билер қадағалап отырған. Ант қабылдауда адам таңдалғаннан кейін, билер ант қабылдау жерін, уақытын белгілеген. Бидің сот процесінде ант қабылдауды белгілеудегі есебі, ант қабылдаушы өзіне жүктелген жауапкершілікті сезіне отырып, руласы ретінде жауапкерге жақын адам болғандықтан, оның кінәсін айқын-дауға көп мүмкіндіктері болған, өйткені жауап берушінің жанындағы-ларына оның кінәлі немесе кінәсіз екендігі айқын болатын. Сондықтан ант беруші адам жауап берушінің кінәлі екендігін біле тұра немесе оның кінәсіз екендігіне күмәндана тұрып, жалған ант қабылдаса және ол анттың жалғандығы артынан ашылып қалса, онда ондай адам қоғамда “адал адам” деген атын жоғалтқан. Ондай адам-дарға қоғамда жиіркенішпен қарап, ел ішінде оның сыйы кеткен. Сонымен қатар, ант берудің өзі оның ұйымдастырылуымен және ант берушіге жүктелген жауапкершілік-өтірік куә болуға мүмкіндік бермеген.

Қазақ әдет-ғұрып құқығында ант қабылдаудың түрі және нұсқалары көп болған және оны даугер таңдаған. Әрине, бұлардың қай-қайсысы да ұйымдастырылуымен және өткізілуімен адамның психологиясына әсері өте күшті болған. Ол жөнінде Л.А.Словоохотов былай дейді: “...варианты дачи присяги очень многочисленны. Все они были на эффекты и действовали на чувства. Присягатель шел на могилу какогонибудь известного и почитаемого киргиза. Там истец брал в руки конец ветви одного из деревьев, а присягатель разсекал эту ветвь со словами “о святой, найди кто из нас не прав и порази его.” Нередко присягатель ставил перед собой ружье, трижды обнимал его и произносил: если я лгу пусть убьет меня аруак. Для большого смущения совести присягателя вырывали могилу, вели к ней одетого в саван присягателя, который пред собравшимся народом, стоя на краю могилу торжественно произносил свою клятву”. Байқап отырғанымыздай, мұндай сәттерде тура жолдан тайып, өтірік ант беру мүмкін болмаған. Сондықтан әрбір ант беруші ант берер алдында өз жағынан дау бойынша тексеру жүргізіп, дауласушыларды бітімге келтіруге тырысты, оған дауласушы жақтар келіспеген жағдайда ант қабылдауға таңдалған адам, жауап берушінің кінәсіз екен-дігін біле тұра, антты қабылдаудан бас тартып, оның орнына шағым-ның жартысын төлеуге келіскен. Ал егер де, ант қабылдайтын адам жауапкердің кінәсіз екендігіне сеніп белгіленген жерге уақытында келіп, ант қабылдаса, онда би жауапкерді кінәсіз деп тапқан. Олай болмаған жағдайда, яғни, ант қабылдаушы жауапкерді кінәлі деп тапса, ол белгіленген жерге келмеуге құқы болған. Ондай жағдайда би ант берушіні күтпей, оның келмеуін бір жақты талқылап, шағымданушының талаптарын орынды деп тапқан. Сот процесінің осы сатыларынан кейін бидің дау бойынша шығарған шешімін екі дауласушы жақ та әділетті деп тапса, онда дау бітті деп саналып, дау біткендігінің ырымы ретінде шағымданушы мен жауапкер орталарынан ала жіпті кестірген. Бұл екі жақтың бітімге келгенін және алдағы уақытта осы дау бойынша шағым қабылданбайтынын білдірген. Билер екі жақтың толық келісіміне дейін дауды қарауды тоқтат-паған. Егер де екі жақ өзара келіссе, онда дау сол уақытта тоқтатылған. Өйткені, дауда бидің негізгі міндеті дауласушы екі жақты өзара келісімге келтіру болды. Сондықтан да ол екі жақты татуластыруға бар күшін салды. Сонымен бірге, дауласушы екі жақ сот процесі басталмас бұрын би қандай шешім шығарса да көнуге келіскен соң, дау аяқталғаннан кейін, бидің шешімін айыптаушы да, жауап беруші де орындап отырған. Сот үкімін орындау дауды жеңіп шыққан жаққа жүктелді. Мұның өзі қоғамда атқарушы билік органдарының болмауымен байланысты болды. Егер де екі жақтың бірі бидің шешімін орындаудан бас тартса, онда екінші жақ шешімді орындату үшін заңды күштеу құралы “барымтаны” қолданған. Барымта бұл қазақтың әдет-ғұрып құқығының ерекше бір саласы болып табылады. Барымтаны М.Вяткин былай деп түсіндіреді: “...барымта являлась старым институтом, несомненно унаследованным от

рядового строя. Это был набег на аул ответчика в целях возмещения нанесенного ущерба, когда ответчик не подчинялся приговору суда биев” [7,117]. Барымта бұл түп негізінде жәбір көруші өз құқығының бұзылғандығына байланысты оның орнын толтыру үшін қарсыласының малын айдап әкетуден шыққан. Мұндай әрекет дәйекті талаптан туындайтын ұйғарылған билік кесімінің орындалу мүмкіндігінің бір түрі болды. Тәуке ханның “Жеті жарғысы” бойынша айыпталушы сот үкімін орындамағанда немесе ауыл ақсақалы даулы мәселені әділ шешуден бас тартып, қылмыстыны өз қорғауына алған кезде жәбірленушінің ауылдастарында, руластарында амалсыздан барымтаға баратын құқығы болған. Бұған байланысты А.Левшин мынандай пікір білдіреді: “Егер де жауап беруші билер сотының шығарған шешімін орындамаса немесе сол ауылдың ақсақалы даулы мәселені қараудан бас тартып, сонысымен жауап берушіге қамқорлық жасаса, ондай жағдайда ауыл ақсақалының рұқсатымен шағымданушы өз туған-туыс, көрші-қоландарымен жауапқа тартылушының ауылына жасырын барып, малын айдап әкеткен, бірақ бұл жөнінде шағым мен ақы үйлесімділігін қадағалайтын өз басшысына хабар беруге міндетті болған деді” [8, 40]. Билер сотындағы сот процесінің тағы бір ерекшелігі мұнда бидің қоғамдағы әдет-ғұрып құқығын өзінше талқылап, шешім шығаруға құқы болды. Бұл негізі құқықтағы ақаулар мен кемшіліктерді жойып, орнын толтыруға ескі заңдардың негізінде немесе өзінің ақыл-ойы, ойлау қабілеті, әділдігі негізінде жаңа құқықтық нормалар шығаруға мүмкіндік берді. Ол жөнінде белгілі заңгер ғалым Т.М.Культелеев: “Уложение Тауке и другие юридические обычай, имевшие силу закона, постоянно дополнялись и изменялись практикой суда биев (бидің билігі) являвшейся важным источником права”, -деген пікір айтты. Осылай билер өздерінің билік шешімдері арқылы заман талабына сай келмейтін, яғни, уақыттың өтуіне байланысты ескірген құқықтық нормаларды басқа жаңа нормалармен ауыстыру арқылы дәстүрлі қазақ қоғамындағы әдет-ғұрып құқығының өміршеңдігін қамтамасыз етіп отырды. Мысалға алсақ, “Есім ханның ескі жолында” сақталынып келген “қанға қан, жанға жан” деген тәртіп бойынша кісі өлтірген адамның шаңырағы ортасына түсіріліп, ойрандалатын. Онымен қой-май қылмыскер адам өлтірілетін. Осындай қатыгез норманы бертін келе “Жеті жарғыда” өзгертіліп, қылмыскерге жаза ретінде өлім жазасының орнына құн төлеу жазасы бекітілді.

Қазақ әдет-ғұрып заңдары о бастан-ақ кісі өліміне аса жауапкершілікпен қараған, осыған байланысты билер де қылмыскерді жазалап қана қоймай, мұндай қылмысты екінші рет болдырмау жағын да қарастырған. Кісі өлімі бүкіл қоғамға тән дерт ретінде қаралған. Сол себепті күнәні қылмыскердің бүкіл руластарына таңып, бәрін бірдей жауапты еткен. Ондай руларды “бүлінген ел” деп қоғамнан шеттеткен. Олармен қарым-қатынас жасамай, қыз беріп, қыз алыспаған. Сол кездің өзінде ақ өлім жазасын құнмен алмастыру үлкен прогрестік құбылыс болды. Өйткені, өлім жазасын қолдану ру мен ру, жүз бен жүз арасындағы қақтығыстарға әкелді, ал бұл өз кезегінде ел ішіндегі бірліктің кетуіне себеп болды. Осыған байланысты билердің өлім жазасын құн төлеумен ауыстыруы қоғамды гуманизациялауға жақындатты және ел бірлігін сақтауға үлкен септігін тигізді. Билердің құқық жасау ісіне байланысты академик С.Зиманов мынадай ой айта келе: “...судебные постановления биев имели правотворческий характер”, -деп, әрі қарай мына түрде жалғастырады: “решения знатных известных биев, принятых единолично или коллегиальном составе, имели значение судебного прецедента. Таким образом, нормы обычаев, на основе которых разрешались споры, получали общественное признание, хотя бий не были заместителями центральной ханской власти и не пользовались делегированными ее полномочиями и не являлись в прямом смысле проводником интересов и политики хана. Их решениями нормам обычаев придавали фактически сила обычно-правовых норм” [9, 6].

Қазақ халқының құқықтық тарихында болған мұндай ірі заңдарды қабылдағанда бір-екі би болмаған, мұндай ел ішіндегі ірі шараға әр рудан кем дегенде бір-екі биден шығып, барлығы бір жерде бас қосып, “билер кеңесін” құрып, қабылданар заң жобасының оң және теріс жақтарын талқыға салып отырған. Әрине, мұндай әдет-ғұрып құқығын қабылдағанда, оның мазмұнын жасағанда, билердің жоғарыда көрсетіп кеткен билердің билік шешімдері есепке алынып отырған. Бір өкініштісі, ертеректе қабылданған қазақтың әдет-ғұрып заңдары “Қасым ханның қасқа жолы”, “Есім ханның ескі жолы” сияқты заңдар туралы жазбаша мәліметтердің жоқтығы бізге ол заңдарда билердің қандай билік шешімдері болғанын және олардың маңыздылығын зерттеуге мүмкіндік бермейді. Алайда, бұл заңдарды қабылдауда билердің соңғы рөл ойнамағаны айдан анық. Ол жөнінде Н.Өсерұлы: “Қасым хан саяси жағдайының шиелініскен кезінде халық бұқарасына, билер тобының көптен бері қалыптасқан дәстүріне қарсы тұрмай, оларды қолдап, қуаттап, шарифат заңдарын бүтіндей алмай, халықтың тілегіне жақын, тіліне сіңген әрі ерте заманнан оларға түсінікті “Жарғы” ережелеріне мәнді өзгерістер енгізеді. Халық бұқарасы Қасым ханның ежелден

қалыптасқан билер заңы-жарғыны жаңадан көтергенін ұнатып, оны “Қасым ханның қасқа жолы” деп атап кеткен екен”. Академик Ә.Марғұланнның айтуына қарағанда “Қасым ханның қасқа жолы” атты әдет - ғұрып ережелері мынандай түйінді құқықтық қағидаларды қамтыған.

Мүлік заңы (жер дауы, мал, мүлік);

Қылмыс заңы. (ұрлық, кісі өлтіру, талау, шабу);

Әскери заң. (Аламан міндеті, қосын жасау, қара-қазан, ердің құны, тұлпар ат);

Елшілік жоралар. (Майталмандық, шешендік, халық аралық қатынасында сыпайылық, әдептілік);

Жұртшылық заңы. (Шүлен тарту, ас, той, мереке үстіндегі ережелер, жасауыл, бекеуіл, тұтқауылдардың міндеті) .

Ал өз кезегінде XVII ғасырда (1598-1645 жж) хандық құрған Есім хан “Қасым ханның қасқа жолына” маңызды өзгерістер енгізбеген. Ол тек заманның өзгергендігіне байланысты билермен біріге отырып уақыт талабына сай бірнеше жаңа құқықтық нормаларды енгізген. Мысалға алсақ:

Елдің тәртібіне қатысты жоралғылар (хан пәрменіне, батыр, абыз ісі, би мәртебесі);

Құн тарту жоралғылары (өнер құны, сүйек құны және құн ісін жайғастыру);

Жесір ісіне қатысты жоралғылар (әменгерлік және жесір дауын шешу жолдары);

Жаза белгілеу жоралғылары (жан жазасы, мал жазасы, ар жазасы және оны тарту жолдары).

Билердің қоғамдық қатынастардағы белсенділігі, беделінің шарықтаған тұсы әз-Тәуке ханның тұсына келеді. Шындығында, билердің хандықтағы құқықтық және саяси рөлі алдындағы хандарға қарағанда әз-Тәуке ханның дәуірінде “билер кеңесі”, “халық мәжілісінің” маңызы мен атқаратын рөлі бұрынғыдан да күшейіп, әсіресе билердің халық арасындағы беделі мен дәрежесі арта түсті. Осы кеңеске арқа сүйеген хан ел ішіндегі ру мен ру, жүзбен-жүз арасындағы алауыздықты, өзара дау-жанжалды, қақтығысты жойып, елді бірлікте ұстады. Тәуке хан Сырдариядағы Күлтөбеде, Сайрамдағы Мартөбеде, Түркістандағы Битөбеде қазақтың белгілі би-батырларын жинап, кеңесіп отырған. Міне, осындай бір маңызды кеңесте Күлтөбенің басында билер мен Тәуке ханның қатысуымен бүкіл Шығысқа әйгілі болған, бірнеше ғасырлар бойы басшылыққа алып келген ата заң-алты Алашқа дала конституциясы ретінде танылған бас құжат-“Жеті жарғы” қабылданғаны белгілі. “Жеті Жарғы” заңы турасында С.Өзбекұлы былай дейді: “...“Жеті Жарғы” негізінде жеті әдеттік құқықтық жүйеден тұратын қоғамдық қатынастарды реттейтін салалардың жиынтығы. Бір сөзбен айтқанда, Жеті Жарлық: жер дауы, жесір дауы, құн дауы, бала тәрбиесі және неке, қылмыстық жауапкер-шілік, рулар арасындағы дау, ұлт қауіпсіздігін қамтамасыз ету”. Билер тек қана ел ішінде кездесіп отыратын дау-дамайларды шешіп қана қоймай, өз қызметінің аясында қоғамдағы қатынастың барлығына араласып отырған. Сонымен қатар, билердің ерте кезден бастап құқық түзу органының, яғни, қазіргі тілмен айтсақ, жоғарғы заң шығарушы орган-парламенттің міндетін атқарғанын да байқауға болады.

Ал, билер институтының құқықтық мұрасын зерттеу, нақтырақ айтсақ, билердің үлгілі билік шешімдерін, аталы сөздерін зерттеу кезек күттірмес мәселе. Өйткені, билердің үлгілі шешімдерін, аталы сөздерін зерттеу арқылы, біздер қазіргі кездегі өзіміздің құқықтық жүйемізді жетілдіру маңызды мәселе болып отыр. Қазақ қоғамындағы үлгілі билік шешімдердің, аталы сөздің өзі-белгілі бір мәселеге (ел ішінде болып тұратын жер дауы, жесір дауы, құн дауы, мал-мүлік дауы, ар-ождан дауы және тағы басқа да уақиғаларға) байланысты айтылатын кесек ой, тапқырлық шешім ауызша айтылып оны халық аталы, үлгілі сөз ретінде қабылдаған билік шешімдер. Мұндай билік шешімдерді, үлгілі сөзді ата-бабадан қалған өсиет, өнеге, нақыл сөздерді қазақтың би-шешендері өз сөз-дерін, билік шешімдерін нақтылау үшін қолданып отырған. Дәстүрлі қазақ қоғамында билер институтынан қалған үлгілі билік шешімдердің түрі, бұл - шешендік дау-жер дауына, жесір дауына, құн дауына, мал-мүлік, ар-ождан дауы сияқты мәселелерге байланысты туындаған үлгілі билік шешімдерді қамтиды. Ерте кезден қазақ қоғамында даулы мәселелерді билер шешіп отырған. Дауды шешуді билер ауызша, жариялықты сақтай отырып, барлық халықтың алдында жүргізіп, өзінің ақылы мен тәжірибесіне ғана сүйеніп отырған. Дауда істің ақ-қарасын ашып, екі жақты да риза етіп, әділетті шешкен билердің шешімдері басқа билерге ұқсас дауларды шешуде үлгі (прецедент) болып отырған. Атақты Әнет бабаның, Едіге бидің, Төленің, Қазыбектің, Әйтекенің, Бөлтіріктің, Байдалының, Сырым бидің үлгілі билік шешімдері соған дәлел. Өз кезегінде жоғарыда келтірілген билердің үлгілі билік шешімі кейіннен ел ішінде кеңінен таралып, үлгілік (прецеденттік) мәнге ие болған. Аталмыш шешімді басқа билер осыған ұқсас дауларды шешкенде басты қағида ретінде ұстап отырған. Әрине, көрсетілген шешімдердің халық арасында таралып, оның үлгілік (прецеденттік) немесе жарғылық сипат алуына оның айтуға және есте сақтауға жеңіл қарапайым сөздерден құралғаны үлкен әсер еткен. Өз кезегінде мұндай

билердің үлгілі билік шешімдері “қазақ қоғамында прецеденттік роль ойнады және осы шешімдер халық арасында құқықтық қағида (принцип), жарғы (норма) есебінде қабылданып бағаланды”. Қазақтың құқық жүйесінде билердің билік шешімдерінің қолданылу сипатына байланысты олардың екі түрін ажыратып көрсетуге болады:

Қағидалық билік шешімдер;

Жарғылық (нақты) билік шешімдер.

Қағидалық сипаттағы билік шешімдер көбіне мақал-мәтел, айшықты афоризмдер кейпін иеленіп, белгілі бір істі шешуде басшылыққа алынып қағида сипатында көрінеді. Мұндай қағидалық билік шешімдер айтуға, есте сақтауға жеңіл болып келіп, халық арасында ауызша таралып сақталып отырған. Осындай бір қағидалық билік шешімнің айқын көрінісіне Төле бидің мына бір билік шешімін жатқызуға болады:

Халық аузынан алынған дерек бойынша ертеректе Төле би аттың артқы айылын ұрлаған адамға тайлы құлынды биені айыпқа кескен екен. Мұныңыз көбірек емес пе дегендерге, Төле би былай депті:

-“Артқы айылсыз жүргенде ат сүрініп кетсе құламайма, құлаған соң ер бауырына түсіп туламай ма, үстіндегі адамы қазасыз болса қалар, болмаса ұзынынан сұламай ма”,-деген екен. Сонымен қатар, Төле биден: “тапқан қуанады, таныған алады”,-деген сөздер де сақталған. Сондай-ақ ел ішіндегі билерден мақал-мәтелге айналып кеткен: “жиғаның болмаса да, иманың болсын”, “шыннан өзге құдай жоқ”, “малым-жанымның садағасы, жаным-арымның садағасы” деген құқықтық мәні бар айшықты афоризмдер мұра ретінде қалған. Мұндай адамгершілік қағидаларды кейінгі билер өздерінің істерінде, алда-рына келген дауларды қарағанда құқықтық принцип ретінде қатаң ұстанған. Осы қағидалардың негізінде даулы мәселелерді шешіп отырған. Билік шешімдердің екінші түрі, бұл - жарғылық билік шешімдер. Жарғылық билік шешімдер, негізінен, бұл - билердің шығарған билік шешімдері қазақ әдеп-ғұрып құқығында өзінің көрінісін тауып, ұқсас істерді шешкенде, ешбір өзгеріссіз дәл сол күйінде қолданылып отырған. Сондықтан да қазіргі кезде осы жарғылық билік шешімдердің қай би айтқанын және қай жерде, уақытта айтқанын шешіп алу қиындық тудыруда. Ал нақты айтатын болсақ, жарғылық билік шешімдерге билердің мына бір билік шешімдерін жатқызуға болады:

Әйтеке би баланы ат теуіп өлтіргенге байланысты былай деген.

-Баланы ат босағада тепсе-бүтін құн аласыздар, жабықта тепсе жарты құн, төрде тепсе-төрттің бірін аласыздар деп билік шешім шығарған. Бұл жарғылық билік шешімді қазақтың әдет-ғұрып құқығын зерттеген орыс ғалымы “әділетті шешім” деп өзінің еңбегінде көрсетіп кеткен. Ал, мал дауына байланысты ертеректе жоғалған түйе малын кездейсоқта бұрынғы иесі танып қалып, дау болған жағдайда дауды шешу үшін билер дауға себеп болған түйенің екі дауласушы жақтан еселерін алдыртқан. Содан кейін дауға себеп болған түйе малының тақымына қыл арқанды бұраған. Сол кезде боздаған түйенің қайсысы қоса боздап, мұрындығын жұла-мұла шыңғырып жатқан түйе малының қасына жүгіріп келсе, ондай жағдайда билер сол түйені жоғалған түйенің енесі деп тапқан.

Қазақ қоғамындағы “билер институтының” құқықтық мұрасы болып табылатын билердің жарғылық және қағидалық билік шешім-дерін, үлгілі сөздері мен нақыл сөздерін “билер институтының” қалыптасу және даму процесіне орай былай бөлуге болады:

- Ежелгі түркілер дәуіріндегі бектер мен билердің үлгілі билік шешімдері;
- Шыңғысхан дәуіріндегі билердің үлгілі билік шешімдері мен нақыл сөздері;
- Қазақ хандығы пайда болған кездегі билердің үлгілі билік шешімдері;
- Тәуке хан тұсындағы билердің үлгілі билік шешімдері мен нақыл сөздері.

Түркілер дәуіріндегі бектер мен билердің үлгілі билік шешім-дері туралы да мәліметтер белгісіз қалып отыр. Дегенмен де, бектер мен билер туралы деректер V-VI ғасырларға жататын көне түркі жазбаларымен біздің заманымызға жеткен. Осы жазбаларға қарай отырып, сол замандағы бектер мен билер ел ішінде жоғары лауазым иелері болып, сот істерін қарап, билік шешімдер шығарып отырғанын білуге болады. Ежелгі Түркілер дәуірінен кейін қазақ жерінде бірнеше ұсақ хандықтарға бөлінген ұлыстардың басын біріктіріп үлкен империя құрған Шыңғысханның заманындағы билерден билік шешімдері туралы мәліметтердің бірен-сараны ғана біздің заманымызға халқымыз-дың ауызша айтып жеткізу дәстүрі бойынша бізге жеткен. Солардың бірі, Шыңғысханның атақты биі болған, билердің биі Майқы биден қалған нақыл сөздері мен өсиет-өнегелі сөздері, мақал-мәтелдер ата-бабаларымыздың құқықтық мұрасы болып, біздің заманымызға жет-кен.

Қазақ хандығы құрылған тұста (XV ғасырда) өздерінің билік шешімдерімен және нақыл сөздерімен “билер институтының” мына бір көрнекті өкілдері белгілі болды: Бәйдібек, Едіге, Жиренше шешен, Қарашаш сұлу, Асан Қайғы, Қазтуған, Шалкиіз, Досмұханбет (лақап аты Дос би), Жиёмбет. Бұл би-шешен, жыраулардан үлкен көлемде үлгілі билік шешімдер мен сөздер қалды. “Билер институты” Тәуке хан тұсында өзінің дамуының ең биік шыңына жетті. Бұл дәуірде билер өздерінің дарындылығымен, ақылдылығымен, тапқырлығымен “би” деген атқа ие болып, ел ішінде кездесіп отыратын жер дауы, жесір дауы, құн дауы, мал-мүлік, ар-ождан дауларын бір сөзбен айтқанда қылмыстың түр-түрінің бәрін қарап, билік шешімдерін шығарып отырған. Бұл дәуірде өмір сүрген: Әнет баба, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би; Тайкелтір би, Досай би, Едіге, Сырымбет, Ескелді, Байдалы сияқты билерден қалған құқықтық мұра болып табылатын көптеген келісімді жарғылық және қағидалық кесімдер, үлгілі билік шешімдер, нақыл сөздер сақталып, халқымыздың ауызша жеткізу дәстүрі бойынша ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, осы заманға дейін жеткен.

Қорытындылай келе, айтарымыз билердің билік шешімдері әдет-ғұрып құқығының өміршеңдігін қамтамасыз етіп отырды. Билердің үлгілі билік шешімдері дәстүрлі қазақ қоғамындағы құқықтық жүйеде маңызды рөл ойнады. Қазірдің өзінде билердің әділ сот, әділ билік, адамгершілік, бірлік туралы айтып кеткен өнегелі өсиет сөздері өз құндылығын жоғалта қойған жоқ, қайта керісінше, билерден қалған құқықтық мұра өзіміздің ұлттық құқықтық болмысымыз болып табылатын қазақтың әдет-ғұрып құқығының дәрежесін жоғарылата түсті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Культелеев М.Т. Уголовное обычное права казахов /с момента присоединения Казахстана до установления советской власти/. Алма-Ата, 1955, 300 с.*
2. *Зиманов С.З. Общественный строй казахов первой половины XIX века. Алма-Ата, 1958, 293 с.*
3. *Қуандықов Б. Әйтеке Бәйбекұлының қазақтың дәстүрлі би болу мектебінен өтуі // Заң журналы, 2000, №6, Б. 68-73*
4. *Қ.Еламанов Билер қызметі // Фемида, 1997, №11, Б.71-75.*
5. *С.Өзбекұлы Көшпелі қазақ өркениетіндегі құқық. Право кочевой цивилизации казахов. Алматы, 2002, 224 б.*
6. *Маковецкий П.Е. Материалы для изучения юридических обычаев киргизов. Омск, 2005 г.*
7. *Проблемы казахского обычного права. // Материалы конф. посвящ. памяти Т.М.Культелеева, Алма-Ата, 1989, 144 с.*
8. *Кенжалиев З.Ж. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы сот билігінің кейбір мәселелері // Әділет министрлігінің хабаршысы, 1995, №6, Б. 40 - 47*
9. *Өсеров Н. Ант беру мен қорғану // Заң газеті, 02.04.1997., Б. 6*